

ژورنال علمی باستان‌شناسی ایران

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 12, No. 35, Winter 2023

Aghche Rish Site: Newly Archaeological Evidence from the Al-e-Buya Dynasty in the Northwestern Iran

Kazempour, M.¹, Shokrpour, Sh.²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.25359.2427>

Received: 2021/12/13; Accepted: 2022/03/15

Type of Article: **Research**

Pp: 247-271

Abstract

Aghcheh Rish village (Aghcheh shahr), which is located in east of Charavimaq region, has a large site at west side and tombs in the center. The Aghche Rish site was excavated in November 2019 by an archeology team, from Tabriz Islamic Art University by the supervisor of prof. Mehdi Kazempour. During the activity, coins belonging to the Al-E-Buya dynasty, architectural structures, glass bracelets, so many types of potteries (Sgraffito, Garous, Aq Kand, Luster painted and Minai), daily life equipment, pottery kilns and equipment's related to pottery kilns unearthed. Among potteries, some types of them, for example, Sgraffito, Garous, and Aq kand are the majority and other types like luster painted and Minai are very less. Archaeological evidence shows this site had been occupied from the early Islamic to middle Islamic period (9th-14th AD centuries). The evidence shows the Al-Buyeh dynasty had politically central in this site and this site had been considered one of their important sites. Now, since the Aghche Rish site is the only archaeological evidence of Al-E- Buya dynasty in northwestern Iran and so far, no archaeological information and evidence has been provided in this regard, this study intends to publish the results of the archaeological excavation. This study was done with a descriptive-analytical method and which is a method of collecting field and library information. The purpose of this study is to introduce one of the important sites of the Al-E- Buya (Salarid) dynasty in the northwest of Iran. The main question of the research is: What scientific archaeological evidence does the Aghcheh Rish site provide regarding the presence of Al-E- Buya in northwestern Iran? Based on this study, it was determined that the Aghche Rish site has architectural evidence, coins as well as pottery that confirms the presence of Al-E- Buya in northwestern Iran.

Keywords: Aghche Rish, Early Islamic Period, Pottery, Sgraffito.

1. Associate Professor, Department of Archaeology, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran (Corresponding Author).

Email: M.kazempour@tabriziau.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Archaeology, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran

Citations: Kazempour, M. & Shokrpour, S., (2023), "Aghche Rish Site: Newly Archaeological Evidence from the Al-E-Buya Dynasty in the Northwestern Iran". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 12(35): 247-271 (doi: 10.22084/nb.2022.25359.2427).

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5064.html?lang=en

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

Studies of Islamic art and civilization in the early Islamic centuries have been neglected and the reason for this is related to the lack of scientific sources and historical documents. This is despite the fact that the primary and main roots of Iranian governments go back to this era and the identity of Iranian-Islamic art can be observed in this era. Simultaneously with the arrival of Islam in Iran and the rise of the Umayyads, the roots and sparks of political protests began in Iran and reached their peak during the Abbasid period with dynasties such as the Taherians, the Samanids and the Al-E- Buya. These political protests led to the formation of semi-independent governments that encroached on the territory of the Abbasid caliphate and in some cases occupied their government center for a while (Pirnia, 2015). This caused the roots of Iranian art from the pre-Islamic period to enter Islamic art, and Islamic art took a long distance from its original foundations. The role played by each of Iran's regions in these developments is not the same, and Greater Khorasan is considered a pioneer in this field, but despite the existence of other semi-independent governments, the northwest of Iran has followed this path along with Greater Khorasan and played an essential role in The development of Islamic art and civilization has played a role. The sufficiency of new studies about Greater Khorasan has led to the existence of sufficient information about the early Islamic centuries in this region, but the lack of studies in the northwest of Iran has fueled the lack of sufficient information about this period and the great deficiency about identity. has created the history and art of this region. Based on the studies of historical and geographical sources, during the 3rd to 5th centuries of the Hijri, chaos and severe military conflicts prevailed in the northwest of Iran, and the political and social stability necessary for the rule of a dynasty was not provided. One of these dynasties whose presence in the northwest region is much stronger than the others is the Al-Buye dynasty, which was known as the Salarians in this region. This dynasty ruled the lands of Armenia, Iran and Azerbaijan for a long time and maintained its supremacy until the arrival of the Seljuks. There is not much information about the art, history and identity of this dynasty in northwest Iran and they are mentioned a lot in the sources. The exploration of the Aghche Rish site, which is considered the first archaeological excavation in a site related to this dynasty in the country, is the first fundamental step in identifying, introducing and explaining the artistic features of this period.

Question: The main Question of the research is: What scientific archaeological evidence does the Aghche Rish site provide regarding the presence of Al E-Buya in Northwestern Iran? this study was done with a descriptive -analytical method and which a method of collecting filed and library information.

Discussion

Agcheh Rish area is located next to a village with the same name. This village is located in Charavimaq city and just 45 km southeast of Qara Aghaj city. Charavimaq city is the southernmost city of East Azarbaijan province. In the village of Agche Rish, right next to it and along the edge of the valley on its western side, there is a big hill, which is known as Tahme Tepe among the villagers. This hill, which has a flat surface between the agricultural land and the village, is cut in different parts by agricultural roads, which has made its layers and cultural data easily visible. This hill, which has a north-south direction and is cut by two deep valleys on the eastern and western sides, can be divided into three parts: northern, central and southern, and the reason for this division is the presence of a high hill in the central part and two It is a smooth surface in its northern and southern parts. It seems that the central and elevated part of the ruler's residence and the northern and southern parts belonged to the common people of the society. Just along the southern side of this area, there is another flat surface that is separated from this area by a deep valley, which is used as a cemetery and is filled with settlements (early and middle Islamic centuries).

Conclusion

The Salarian dynasty was one of the Iranian governments in the northwest of Iran, which, despite being mentioned in historical sources, has not been found in any of the archaeological excavations. The reason for this is related to the inadequacy of archaeological excavations regarding the sites of this period. In this regard, the site of Agcheh Rish, which was explored for archeology in 2019, has archeological works and evidence that provide valuable evidence of this period. Among these works are: coins, glass, architectural works and pottery. Some of these works definitely belong to this period that the coin is placed in this row. Some others are architectural works, glass and pottery, based on technical and typological studies, it is possible to carry out the necessary investigations regarding their chronology. The pottery of this area is divided into two categories: unglazed pottery

and glazed pottery, which typologically belong to the ranks of pottery from the 3rd to 6th centuries of Hijri. The largest volume of this pottery is the pottery with the sgraffito technique, which is one of the common pottery of the Salarian period in northwest Iran, which is found in a wide range of geographical territory, including northwest Iran, Transcaucasia, Anatolia, and eastern Russia has been found.

محوطه آغچه‌ریش: شواهدی نویافته باستان‌شناسی از سلسله آل بویه در شمال غرب ایران*

مهدی کاظم‌پور^۱، شهریار شکرپور^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.25359.2427>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۴

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۴۷-۲۷۱

چکیده

روستای آغچه‌ریش (آغچه شهر)، که در شهرستان چارواپماق قرار گرفته است دارای یک محوطه بزرگ و هم‌چنین بقعه‌هایی در مرکز روستا است که در آبان‌ماه ۱۳۹۹ توسط هیأتی از باستان‌شناسی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، مورد کاوش باستان‌شناسی قرار گرفته است. طی کاوش‌های باستان‌شناسی، در این محوطه، سکه‌هایی متعلق به دوره آل بویه، ساختارهای معماری، دستبندهای شیشه‌ای، آثار سفالی از قبیل سفالینه‌های فیروزه قلم‌مشکی، اسگرافیتو، شانلوه، آق‌کند، لعاب پاشیده و سفالینه‌های لاجوردی متعلق به قرون چهارم تا هفتم هجری قمری یافت شد که سفال‌های نوع اسگرافیتو و شانلوه در اکثریت می‌باشند. سفال‌ها با سفال‌های دوره آل بویه هم‌خوانی کامل داشته؛ سکه‌های یافت‌شده متعلق به دوره حکومت «ابوشجاع» بوده و بقعه‌هایی که در مرکز روستا باقی‌مانده‌اند دارای ویژگی و ساختار معماری بقعه‌های آل بویه هستند. حال از آنجایی که محوطه آغچه‌ریش تنها شواهد باستان‌شناسی حضور سلسله آل بویه در شمال غرب ایران می‌باشد و تاکنون هیچ اطلاعات و شواهد باستان‌شناسی در این زمینه ارائه نشده است؛ این پژوهش در نظر دارد با رویکرد کیفی و با روش توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری داده‌ها به روش مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای همه شواهد باستان‌شناسی را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد. در تحلیل داده‌های این محوطه، از روش مطالعه تطبیقی نیز بهره گرفته شده است. پرسش اصلی پژوهش مورد نظر بدین قرار است: محوطه آغچه‌ریش چه شواهد علمی باستان‌شناسی را در خصوص حضور آل بویه در شمال غرب ایران ارائه می‌دهد؟ براساس این مطالعه مشخص گردید که محوطه آغچه‌ریش دارای شواهد معماری، سکه و هم‌چنین سفالینه‌هایی می‌باشد که حضور آل بویه در شمال غرب ایران را تأیید می‌نماید. این اولین شواهد رسمی باستان‌شناسی از حضور آل بویه در شمال غرب ایران به حساب می‌آید.

کلیدواژگان: آغچه‌ریش، شمال غرب ایران، قرون اولیه اسلامی، سفال آق‌کند، سفال اسگرافیتو.

I. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی (کاربردی)، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).
Email: M.kazempour@tabriziau.ac.ir

II. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنرهای صناعی اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان: «گمانه‌زنی محوطه آغچه‌ریش» به شماره ۲۰۸۱ به تاریخ ۱۴۰۰/۰۲/۰۱ می‌باشد.

ارجاع به مقاله: کاظم‌پور، مهدی؛ شکرپور، شهریار، (۱۴۰۱). «محوطه آغچه‌ریش: شواهدی نویافته باستان‌شناسی از سلسله آل بویه در شمال غرب ایران». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۲(۳۵): ۲۴۷-۲۷۱. (doi: 10.22084/nb.2022.25359.2427)

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5064.html

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

مطالعات هنر و تمدن اسلامی در قرون اولیه اسلامی بسیار مغفول باقی مانده و دلیل این امر به کمبود منابع علمی و اسناد تاریخی مربوط می‌شود. این درحالی است که ریشه‌های اولیه و اصلی حکومت‌های ایرانی به این دوران برمی‌گردد و هویت هنر ایرانی-اسلامی در این دوران قابل رصد است. هم‌زمان با ورود اسلام به ایران و بر سر حکومت آمدن امویان، ریشه‌ها و جرعه‌های اعتراضات سیاسی در ایران آغاز شد و در دوره عباسیان با سلسله‌های از قبیل: طاهریان، سامانیان و آل بویه به اوج خود رسید. این اعتراض‌های سیاسی به تشکیل حکومت‌های نیمه‌مستقلی منجر شد که به قلمرو خلافت عباسی دست‌اندازی کرده و درموردی مرکز حکومتی آن‌ها را برای مدتی در تسخیر خود داشته‌اند (پیرنیا، ۱۳۹۵). این امر باعث شد تا ریشه‌هایی از هنر ایران دوران قبل از اسلام وارد هنر اسلامی شده و هنر اسلامی از مبانی اولیه خود فاصله‌ای زیاد بگیرد. میزان نقش‌آفرینی هرکدام از مناطق ایران در این تحولات به یک اندازه نبوده و خراسان بزرگ در این زمینه پیشگام به حساب می‌آید، اما شمال غرب ایران با وجود حکومت‌های نیمه‌مستقل دیگری همگام با خراسان بزرگ این مسیر را طی نموده و نقشی اساسی در تکوین هنر و تمدن اسلامی ایفا نموده است. کفایت مطالعات جدید درخصوص خراسان بزرگ باعث شده است تا اطلاعات مکفی درخصوص قرون اولیه اسلامی درخصوص این منطقه وجود داشته باشد، ولی عدم انجام مطالعات در حوزه شمال غرب ایران به نبود اطلاعات کافی درخصوص این دوران دامن‌زده و کاستی بزرگ درخصوص هویت تاریخی و هنری این منطقه ایجاد کرده است. آن‌چه که براساس مطالعات منابع تاریخی و جغرافیایی برمی‌آید طی قرون سوم تا پنجم هجری قمری، در شمال غرب ایران آشوب و کشمکش‌های نظامی شدیدی حاکم بوده و ثبات سیاسی و اجتماعی لازم برای حاکمیت یک سلسله فراهم نبوده است (سمیعان، ۱۳۹۱). یکی از این سلسله‌هایی که حضور آن‌ها در منطقه شمال غرب بسیار پررنگ‌تر از بقیه است، سلسله آل بویه می‌باشد که در این منطقه به «سالاریان» مشهور بوده است. این سلسله برای مدتی طولانی بر سرزمین‌های ارمنیه، اران و آذربایجان حکومت کرده و تا ورود سلجوقیان تفوق خود را حفظ کرده بود (همان: ۶۵). اطلاعات چندانی از هنر، تاریخ و هویت این سلسله در شمال غرب ایران وجود ندارد و در منابع به آن‌ها زیاد اشاره شده است. کاوش محوطه آغچه‌ریش که اولین کاوش باستان‌شناسی در یک محوطه مربوط به این سلسله در کشور به حساب می‌آید اولین گام اساسی در شناسایی، معرفی و تبیین ویژگی‌های هنری این دوره به شمار می‌آید.

در این پژوهش تلاش شده در کنار معرفی داده‌های مهم فرهنگی محوطه آغچه‌ریش، آثار فرهنگی آل بویه در شمال غرب ایران نیز مورد تحلیل قرار گیرد. **پرسش‌های پژوهش:** با توجه به اهمیت این موضوع، پرسش اصلی پژوهش موردنظر بدین قرار است: محوطه آغچه‌ریش چه شواهد علمی باستان‌شناسی را درخصوص حضور آل بویه در شمال غرب ایران ارائه می‌دهد؟

روش پژوهش: نوع پژوهش کیفی بوده و روش انجام آن توصیفی-تحلیلی

است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات میدانی (بررسی و کاوش باستان‌شناسی) و هم‌چنین با روش کتابخانه‌ای انجام گرفته است.

پیشینه پژوهش

قرون اولیه، خصوصاً قرون چهارم و پنجم هجری قمری، شمال غرب ایران بسیار دارای تلاطم بوده و اتفاقات سیاسی، نظامی و اجتماعی گوناگونی در آن رخ داده است. باوجود این تحولات مهم که به نظر می‌رسد پیش‌زمینه تحولات بزرگ در قرون میانی اسلامی را سبب شده، مطالعات زیادی صورت نگرفته است. دلیل این امر به عدم وجود منابع برمی‌گردد؛ چراکه از این دوران اطلاعات زیادی در منابع وجود ندارد. به غیر از کتب جغرافی‌دانانی هم‌چون: «مقدسی»، «حموی بغدادی»، «اصطخری» و... که در کتب ارزشمند خود به اتفاقات سیاسی و وضعیت منطقه اشاراتی داشته‌اند، مطالعات محدودی در دوران جدید صورت گرفته است که از جمله آن می‌توان به موارد پیش‌رو اشاره نمود؛ کتاب آذربایجان (در قرون اولیه اسلامی)، نوشته «علی قانع‌زوارق» (۱۳۹۴)، از منابع ارزشمند به حساب می‌آید که در کنار کتاب آذربایجان در دوره سلجوقی، «امیر سمعیان» (۱۳۹۱) بسیاری از اطلاعات ما را درخصوص قرون اولیه و میانی آذربایجان تکمیل می‌نمایند. در کنار این کتب، کتاب سالاریان (سالاریان) یا آل مسافر آذربایجان (اوضاع تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی)، «محمدرضا افشار» (۱۳۸۹) و هم‌چنین کتاب «باسورث»، با عنوان: سلسله‌های اسلامی جدید: راهنمای گاهشماری و تبارشناسی (۱۳۸۱) از منابع و مطالعات ارزشمند محسوب می‌شوند. کتاب کتیبه‌های اسلامی آذربایجان در سده‌های پنجم و ششم هجری و تصحیح بازخوانی برخی از آن‌ها نوشته «سجاد باغبان‌ماهر» (۱۳۹۳) به دلیل ارائه برخی کتیبه‌های این دوران، از جمله مطالعات مفید محسوب می‌شوند و در نهایت دو مقاله از «مسعود شاه‌مردادی» با عناوین: «آل مسافر و تشیع در دیلم و آذربایجان در قرن چهارم هجری (۱۳۹۵) و «تحولات سیاسی، اجتماعی و فرقه‌ای تشیع در آذربایجان (قرن ۳-۷ ه.ق.)» (۱۳۹۷) قابل اشاره هستند. از بررسی و مطالعه سوابق پژوهشی این‌گونه استنباط می‌شود که تمامی این مطالعات متکی بر اطلاعات تاریخی بوده و همه آن‌ها دوران مختلف اسلامی را به صورت گذرا مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند؛ درحالی‌که در این مطالعه، با اتکا به مطالعات میدانی باستان‌شناسی یکی از دوره‌های مهم تاریخی به نام «آل بویه» مورد بررسی قرار می‌گیرد.

وضعیت شمال غرب ایران در طی قرون چهارم و پنجم هجری قمری

ناامیدی ایرانیان در برخورداری از حاکمیتی عادلانه از سوی خلافت اموی و سپس عباسی، به همراه به ثمر نرسیدن نهضت‌ها و جنبش‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی در گوشه و کنار ایران، تمهیدات لازم جهت بسط احساسات میهن‌پرستانه را در راستای فراهم نمودن فرصت مقتضی برای دستیابی به اقتدار سیاسی، نظامی و به تدریج فرهنگی حاصل نمود (هروی، ۱۳۸۵: ۱۳۵). خلأ وجود حکومتی استوار در مرکز ایران، به همراه آماده شدن بسترهای اجتماعی و فرهنگی برای پذیرش

یک حکومت ایرانی شیعی مذهب باعث شد تا سه پسر «بویه» که از نواحی دیلم برخاسته بودند بر نواحی مرکزی ایران تسلط یابند. تسلط پسران بویه بر نواحی مرکزی ایران، با ضعف دستگاه خلافت مقارن شد. در نتیجه، از میان رفتن قدرت خلافت باعث شد که دشمنان آنان نظیر آل بویه به پایتخت عباسی طمع کنند (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۱۱۴۱)؛ به این ترتیب، نیروهای «علی بن بویه» در سال ۳۲۶ ه.ق. یورش خود را به سرزمین‌های خلافت آغاز کردند. در سال ۳۳۴ ه.ق. «احمد بن بویه» از اختلاف میان سپاهیان خلافت نهایت استفاده را برد و ضمن غلبه بر آنان، به راحتی وارد بغداد شد و اداره این شهر را به دست گرفت (ابن جوزی، ۱۳۵۸: ۱۷۵). نفوذ و قدرت آل بویه به قدری افزایش یافت که تمامی اختیارات خلیفه را سلب کردند؛ به طوری که تنها در خطبه‌ها نام وی ذکر می‌شد (همدانی، ۱۹۶۱: ۲۱۱). هم‌زمان با این اتفاق و تجزیه یکی از بزرگ‌ترین امپراتوری‌های قرون وسطی، یعنی خلافت عباسی، ناظر تکوین و تکامل حکومت‌های محلی مقتدر در ممالک مختلف اسلامی هستیم. خاندان بویه بر فارس، ری، اصفهان و غرب ایران، «محمد بن الیاس» در کرمان، خاندان «حمدان» در موصل، دیاربکر و شمال بین‌النهرین، «محمد بن طغج» ملقب به «اخشید» در مصر و شام، «فاطمیان» در تونس و مراکش، «عبدالرحمان اموی» ملقب به «ناصر» در اندلس، «ابوطاهر قرمطی» در یمامه و بحرین، دیلمیان در طبرستان و گرگان، «نصر بن احمد سامانی» در خراسان و «آل برید» در اهواز، واسط و بصره (متز، ۱۳۸۸: ۱۳).

نتیجه امتزاج تمدن‌های قدیم و ظهور ظرفیت‌ها و قابلیت‌های اندیشگی و عملی تمدن اسلامی در این قرن به نقطه اوج می‌رسد و نیازهای جدید اجتماعی، چاره‌گران و اندیشمندان را از سویی به احیای موارث قدیم و از طرفی به آفرینش طریقه‌های جدید در ادب و حکمت و سیاست و مملکت‌داری و آداب معیشت و جنگ و عمران می‌کشاند (همان: ۹). در این میان سلسله‌های سامانیان و آل بویه بیش از سایرین نقش ایفا نموده و قلمرو و گستره جغرافیایی وسیعی را در اختیار خود می‌گیرند. آل بویه بر چهار منطقه حکمرانی می‌کردند: ۱. اهواز، ۲. جبال، ۳. فارس، و ۴. عراق. قلمرو این دولت از طرف جنوب به دریای هند و خلیج فارس، از طرف شرق به کرمان و کویر خراسان، از طرف شمال به گرگان و طبرستان و از طرف غرب به آذربایجان، موصل و سرزمین عراق منتهی می‌شد؛ البته با نظر به قدرتمندی سپاه آل بویه و ضعف دشمنان در برخی موارد نفوذ آل بویه به فراتر از این حدود نیز می‌رسید (فیض‌الله زاده، ۱۳۸۶: ۹۹). سرزمین‌هایی که این سلسله بر آن حکومت می‌کرد، از قسمت‌های کوهستانی و دشت تشکیل می‌شد؛ و لذا از آب‌وهوای گوناگون و تنوع در محصولات برخوردار بود. دشت‌های این مناطق از خاک پسمانده سیلاب‌هایی است که در طول زمان‌های بسیار در این زمین‌ها به جای مانده و از حاصلخیزی فراوانی برخوردار است، اما منطقه کوهستانی آن در زمستان بسیار سرد و برفی است و بهار معتدل و سرسبزی دارد (ابن فقیه: ۲۲۵). در کل، با نظر به توأمان بودن دشت و کوهستان در سرزمین تحت سلطه آل بویه، قلمرو تحت حکومت آنان از نظر معادن، منابع و محصولات کشاورزی از غنی‌ترین سرزمین‌ها بود و این معادن

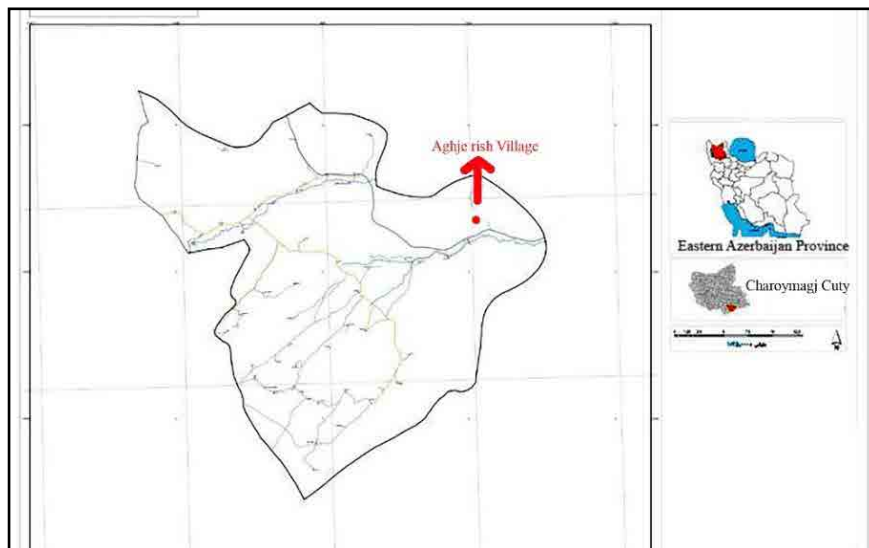

هم‌چون گنج‌هایی باعث تقویت بنیه مالی حکومت می‌گردید (دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۸: ۲۰۴). مسافریان یا سالاریان دیلمی، شاخه‌ای از سلسله آل بویه بودند، اما خاندانی جدیدتر و ظاهراً پرشورتر بودند و نیروی خود را در بیرون از دیلم و نیز در داخل آن به‌کار انداختند (باسورث، ۱۳۸۱: ۲۹۳).

درخصوص بنیان‌گذار این سلسله، منابع تاریخی ذکر می‌کنند که «محمد بن مسافر»، از خاندان محلی قدرتمند آل جستان، کسی است که «علی بن وهسودان» را به قتل رساند و حکومت مستقلی در طارم دیلم بنیان‌گذار. به نوشته «کسروی محمد بن مسافر» نخستین کسی از آل مسافر (سالاریان یا کنگریان) است که شناخته شده است (کسروی، بی‌تا: ۳۹). نام اصلی محمد بن مسافر، بنیان‌گذار حکومت آل مسافر، «سالار» بود و به‌همین جهت آن خاندان را سالاریان نامیده‌اند. به گفته «مسعر بن مهمل»، محمد بن مسافر، استادان و هنرمندان بسیاری را گردهم آورده بود و محل زندگی آنان را عمداً در شمیران قرار داده بود (حموی، ۱۹۹۵: ۳/۲۵۶). خاندان آل مسافر به دو شاخه تقسیم شده بود؛ شاخه آذربایجان که توسط «مرزبان اول ابن محمد» ایجاد شد؛ و دیگری شاخه دیلم که «وهسودان بن محمد» سرسلسله آن محسوب می‌شود (باسورث، ۱۳۸۱). بسیاری از سفرنامه‌هایی که هم‌زمان با قرن چهارم و پنجم هجری قمری به نگارش درآمده‌اند، حضور سالاریان به‌عنوان حکمرانان منطقه شمال غرب ایران را تأیید کرده و چنین ذکر می‌کنند: «... نخستین قسمتی که به بیان آن آغاز می‌کنم، ارمنیه و الران (اران) و آذربایجان است و من این‌ها را یک اقلیم برشمردم؛ زیرا تا آنجا که من دیدم تحت حکومت یک تن بوده است و نیز در زمان‌های اخیر چنان‌که اخبار نشان می‌دهد کسانی از قبیل ابن ابی اساج و غلام او مفلح و دیسم‌بن شاذلویه و مرزبان بن محمد معروف به سلار در آنجا حکومت کرده‌اند...» (بن حوقل، ۱۳۶۶). از مطالعه منابع جغرافیایی چنین برمی‌آید که سه ناحیه اران، ارمنیه و آذربایجان در قرون اولیه و میانی اسلام جزو یک قلمرو حکومتی بوده‌اند: «سه ناحیه آذربایجان، اران و ارمنیه به یک دیگر پیوسته و سوادهایشان به یک‌دیگر اندر شده است» (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۵۷). «مقدسی» عنوان مشترک «رحاب» را به این سه سرزمین داده و می‌نویسد: «من نامی نیافتم که همه حوزه‌هایش را دربر گیرد، پس آن را رحاب نامیدم از سرزمین‌های زیبای اسلام است و دژ مسلمانان در برابر روم به‌شمار می‌رود من این سرزمین را به سه بخش کردم؛ نخستین آن‌ها از بالای دریاچه اران است، سپس ارمنیه و در پایان آذربایجان (مقدسی، ۱۹۰۶: ۳۳۷).

موقعیت جغرافیایی محوطه

محوطه آغچه‌ریش در کنار روستایی به‌همین نام قرار گرفته است. این روستا در شهرستان چاراویماق و درست در ۴۵ کیلومتری جنوب شرق شهرستان قره‌آغاج قرار گرفته است. شهرستان چاراویماق، جنوبی‌ترین شهرستان استان آذربایجان شرقی به حساب می‌آید (تصویر ۱). در روستای آغچه‌ریش و درست چسبیده به آن و در امتداد حاشیه دره جانب غربی آن یک تپه‌ای بزرگ قرار گرفته است که درمیان اهالی

تصویر ۱. موقعیت جغرافیایی محوطه آغچه ریش (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 1. The geographical location of Aghche Rish site (Authors, 2020).

روستا به «تهمه تپه (تپه مصنوعی)» معروف است. این تپه که با سطحی صاف مابین زمین‌های کشاورزی و روستا قرار گرفته است در بخش‌های مختلف توسط جاده‌های مزروعی برش خورده که همین امر باعث شده است تالایه‌ها و داده‌های فرهنگی آن به راحتی قابل رؤیت باشند. این تپه که جهتی شمالی-جنوبی دارد و توسط دو دره‌ای عمیق در جوانب شرقی و غربی برش خورده است، به سه بخش شمالی، مرکزی و جنوبی قابل تقسیم‌بندی است و عامل این تقسیم‌بندی وجود یک تپه‌ای مرتفع در بخش مرکزی و دو سطحی صاف و هموار در بخش‌های شمالی و جنوبی آن است. به نظر می‌رسد بخش مرکزی و مرتفع حاکم‌نشین و بخش‌های شمالی و جنوبی متعلق به افراد عادی جامعه بوده‌اند. درست در امتداد جانب جنوبی این محوطه، یک سطحی صاف دیگری (به وسعت تقریبی ۸۰۰ متر مربع) که توسط دره‌ای عمیق از این محوطه جدا شده است، وجود دارد که به عنوان قبرستان مورد استفاده قرار گرفته و با استقرارگاه‌های (قرون اولیه و میانی اسلام) این محوطه هم‌زمان می‌باشد. بر روی سطح این محوطه، آثار سطحی از قبیل: سفال، آثار فلزی و هم‌چنین آثار شیشه‌ای بسیار یافت می‌شود. علاوه بر این محوطه، این روستا دارای بقعه‌هایی متعلق به قرون میانی اسلام در مرکز روستا می‌باشد که امروزه تنها بخشی از آن‌ها، باقی مانده است. فرض بر این است که این سازه‌های معماری در صورت انجام کاوش‌های باستان‌شناسی، اولین نمونه‌ای از ساخت ارسن یا مجموعه بنا در قرون اولیه و میانی اسلام را ارائه نمایند.

فعالیت باستان‌شناسی محوطه

این محوطه در آبان ماه ۱۳۹۹ به مدت چهار هفته توسط هیأت باستان‌شناسی دانشگاه هنر اسلامی تبریز مورد کاوش باستان‌شناسی قرار گرفت. در طی این گمانه‌زنی تعداد ۲۴ عدد گمانه به ابعاد $1 \times 1/5$ متر مربع ایجاد گردید. در طی این گمانه‌زنی، شواهدی از آثار معماری (سنگ فرش، دیوار سنگی و دیوار خشتی)،

تزیینات معماری (اندود گچی، کف‌های گچی و کاشی)، قطعات فلزی (آهنی)، هم‌چنین آثار غنی سفالی و شیشه‌ای متعلق به قرون اولیه و میانی اسلام به دست آمد. یکی از یافته‌های ارزشمند این محوطه، سکه‌ای متعلق به دوره آل بویه است که در صورت ادامه کاوش می‌تواند شواهد جدیدی از مراکز حکومتی دوره آل بویه در شمال غرب ایران را ارائه نماید.

یافته‌های باستان‌شناسی

- سکه

از جمله مهم‌ترین یافته‌های باستان‌شناسی این محوطه، سکه‌ای است نقره‌ای که متعلق به «سَمسام‌الدوله»، از جنس نقره و متعلق به قرن چهارم هجری قمری هست (تصویر ۲).

- یافته‌های معماری

آنان که شیعه مذهب و توجهی ویژه به اماکن مقدس نشان دادند و شواهدی در دست است که این کار در همه دودمان‌های شیعی مورد توجه بوده است. به همین دلیل است که برخی پژوهشگران متقاعد شده‌اند که آنان را اولین حاکمانی بدانند که به این کار رسمیت داده‌اند. «فقیهی» نوشته است: آل بویه و وزیران و اطرافیان‌شان به زیارت کربلا و نجف می‌رفتند و از زمان آنان رفتن به زیارت قبور امامان رایج شد (فقیهی، ۱۳۴۷: ۱۲۴). «عضدالدوله» (حکومت ۳۷۲-۳۳۸ ه.ق.) مشهورترین حکم آل بویه به آبادانی اهتمام ویژه داشت و شرح مفصل ساخت و سازهای او در منابع آن دوره و پژوهش‌ها منعکس شده است. او از حدود ۳۵۷ ه.ق. به ساخت اماکن مذهبی توجه کرد؛ زیرا یکی از راه‌های مشروعیت جویی دیگر در کنار توجه به میراث باستانی ایران، راه مذهب بود. علاوه بر این، زمان اقدام او نشانگر آن است که وی به قدرت‌گیری فاطمیان نیز توجه داشته است. توجه او را البته نمی‌توان فقط از جنبه دینی در نظر گرفت. او در کنار مسجدهای مختلفی که در قلمرو فارس ساخت یا تعمیر کرد، اقداماتی انجام داد که بخشی از آن‌ها در قلمرو فارس انجام شد و بخشی در هنگامی که قلمرو آل بویه را یکپارچه کرد (۳۷۲-۳۶۶ ه.ق.)، بیشتر در قلمرو عراق انجام داد. برخی از اقدامات او به اختصار چنین است: احداث بنای اصلی بقعه «علی بن حمزه» (رویگر، ۱۳۸۶: ۱۰۱). برخی کشف و ساخت مرقد «احمد بن موسی شاهچراغ» را در زمان عضدالدوله دانسته‌اند. «عرفان منش» در کتاب احمد شاهچراغ هم به طور مفصل داستان پردازی‌های درمورد کشف این امامزاده و ساخت بقعه در زمان عضدالدوله را رد کرده است (عرفان منش، ۱۳۸۶: ۲۲۷-۱۹۶)؛ اما این نکته را نمی‌توان رد کرد که آغاز توجه به مزارات و مشهدها در دوره آل بویه سبب چنین انتساب‌هایی در دوره‌های بعد شده است. «آدام متز» دستور به بازسازی حرم حضرت معصومه علیها السلام در قم را به عضدالدوله نسبت داده است (متز، ۱۳۶۴: ۸۱). با توجه به توصیفات فوق و هم‌چنین یافت سکه از این محوطه، این فرض را در ذهن ایجاد می‌نماید که این بناها متعلق به دوره آل بویه باشند (تصاویر ۳ و ۴).

روی سکه: عدل محمد رسول الله صلی اله علیه و سلم الملك العادل شاهان‌شاه عمادالدین سلطان الدوله و عزالمه و مغیث الامه ابوشجاع. پشت سکه: لاله الا الله وحده ولا شریک له ال بالله ولی ع... الغایب بالله
▲ تصویر ۲. سکه یافت شده از محوطه آغچه‌ریش (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 2. The coin unearthed from Aghcheh Rish site (Authors, 2020).

تصویر ۳. داخل بقعه آغچه‌ریش (نگارندگان، ۱۳۹۹). ◀

Fig. 3. inside of Aghche Rish tomb (Authors, 2020).

تصویر ۴. نمای کلی از بقعه آغچه‌ریش (نگارندگان، ۱۳۹۹). ◀

Fig. 4. overall view of Aghche Rish tomb (Authors, 2020).

علاوه بر بقعه‌ها، در محوطه اصلی این منطقه که مورد کاوش باستان‌شناختی قرار گرفت آثار و شواهدی از معماری به دست آمد. همان‌گونه که ذکر آن رفت، این محوطه دارای یک تپه مرکزی است که به صورتی برآمده مرتفع‌تر از سایر بخش‌های آن می‌باشد. در دامنه این تپه یک گمانه ایجاد شد که در عمق ۷۵ سانتی‌متر از سطح زمین‌های اطراف یک سنگ‌فرش با سنگ‌های تراش داده شده، نمایان شد. تمامی سنگ‌های مورد استفاده برش و تراش داده شده و سطحی یک‌دست و صاف دارند. از آنجایی که این سنگ‌فرش در پایین تپه مرکزی قرار دارد، به نظر می‌رسد این سنگ‌فرش متعلق به فضای باز یا پیاده‌رو ارگ مرکزی می‌باشد (تصاویر ۵ و ۶)؛ گفتنی است سکه نیز از همین محل یافت شد.

► تصویر ۵. سنگ‌فرش یافت شده از محوطه آغچه‌ریش (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 5. stone pavement unearthed from Aghche Rish site (Authors, 2020).

► تصویر ۶. آثار معماری یافت شده از محوطه آغچه‌ریش (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 6. architecture finding from Aghche Rish site (Authors, 2020).

- اشیاء شیشه‌ای

هم‌زمان با قرون چهارم و پنجم هجری قمری، فعالیت اقتصادی از روند رشد شگرفی برخوردار بوده، به طوری که کارگزاران دولت عمدتاً به کار بازرگانی و صنعتی نیز مشغول بوده و دولت خود بزرگ‌ترین پیشه‌ور و صنعتگر بوده است. «فعالیت اقتصادی، به‌ویژه بازرگانی، صنعت و تجارت در زمان سامانیان و آل بویه، یعنی بعد از قرن سوم، توسعه پیدا کرد. بازارهای داخلی و دادوستد خارجی گسترش

یافت و شهرها ترقی کردند» (پیگولوسکایا، ۱۳۴۸: ۵-۶). «شهرهای بزرگ ایران مانند: طوس، بلخ، کابل، نیشابور، گرگان، کازرون، ری، فسا، همدان، قم، استخر، اهواز، شوشتر، آمل، شیراز... مراکز پیشه و هنر و بازرگانی بود» (فشاهی الف، ۱۳۵۴: ۱۱۷-۱۱۶؛ پیگولوسکایا، ۱۳۴۸: ۵-۶). صنایع چوبی، صنایع نساجی، شیشه‌سازی، ابریشم‌بافی، کتان‌بافی، کاغذسازی، قالی‌بافی، سفالگری، فلزکاری و مانند آن رشد شایانی می‌کند که این امر نشانه توسعه تولیدات صنعتی در جامعه به منظور بازرگانی و صادرات بوده است. هم‌زمان با این دوره، پیشه‌های هنری چنان پیشرفت بزرگی کرده‌اند که نقش و نگار بر روی پارچه، زردوزی و سیم‌دوزی، قالی‌بافی، ساختن فرآورده‌هایی از نقره، برنج و مس، با کنده‌کاری بر روی آن‌ها و به ویژه کاشی‌کاری تولید فرآورده‌های لعابی و چلچراغ‌های بدل چینی فروان بود» (پتروشفسکی، ۱۳۵۹: ۴۷؛ پارسی، ۱۳۹۳).

در میان هنرهای صناعی، هرچند که آغاز شیشه‌گری دوران اسلامی، مربوط به قرن اول هجری قمری است، اما صنعت شیشه‌گری اسلامی ایران طی قرون سوم و چهارم هجری قمری، در سایه حمایت حکمرانان سامانی دوره رشد خود را گذراند؛ به طوری که هم‌زمان با دوره سلجوقی به حد اعلای ظرافت و زیبایی رسید. شهر جرجان (محمدزاده میانجی و چنانه، ۱۳۹۳: ۷۱) و حفریات مختلف در: ری، گرگان و نیشابور شواهد عینی و مستقیمی از صنعت شیشه‌ای این دوره را ارائه می‌دهند. تنگ‌ها، صراحی، پارچ، لیوان، بطری‌های گلابی‌شکل و گردن بلند، عطردان، گلدان، و آبخوری که با تکنیک دمیده در قالب و دم آزاد ساخته شده و به رنگ‌های خنایی، قهوه‌ای، نباتی، لاجوردی، سبز، خاکستری‌رنگ که اغلب ساده می‌باشند، با نقوش فراوان در گرگان و شهرهای گوناگون ساخته می‌شد (مرتضایی، ۱۳۸۱: ۶۷؛ اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۱: ۲۴۷؛ رایس، ۱۳۷۵: ۱۰۱). در سطح محوطه و هم‌چنین در داخل گمانه‌ها تعداد زیادی قطعات شکسته دستبند شیشه‌ای یافت شد که به رنگ‌های سبز، لاجوردی، سیاه، زرد و آبی بودند. این دستبندهای شیشه‌ای فاقد تزئینات بودند و منحصراً با خطوط مارپیچ مزین شده‌اند (تصویر ۷).

- پیکرک زن

با آغاز دوره اشکانی، بار دیگر نمایش پیکرک‌های مادینه شروع شد. بیشتر پیکرک‌های موجود یا از بین‌النهرین وارد شده (به‌ویژه سلوکیه) و یا به تقلید از آنجا ساخته شده‌اند (دیمز، ۱۳۸۸: ۸۵). موادی که در ساخت این پیکرک‌ها به کار رفته عبارتند از: سفال، سنگ مرمر، عاج و استخوان. بیشتر این پیکرک‌های زنانه، معمولاً برهنه و قسمت‌های جنسیت آن‌ها، با تأکید خاصی نشان داده شده است. وجود این حجم زیاد از پیکرک زنان، مباحث مختلفی را برانگیخته است. ابتدایی‌ترین و مهم‌ترین این بحث‌ها مربوط به مقدس بودن پیکرک‌ها است (ذوالفقاری و فیروزمندی شیره‌جین، ۱۳۹۴: ۷۳).

در دوران اسلامی، آل‌بویه در حمایت از عرصه‌های مختلف فرهنگی، از جهاتی زنده کردن دوباره انواع رسومات دوران اشکانیان و ساسانیان، بازتابی از همین

▲ تصویر ۷. قطعات شیشه‌ای یافت‌شده از محوطه آغچه‌ریش (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 7. Glass fragments unearthed from Aghche Rish site (Authors, 2020).

میل آنان بود. آنان در دوره حکومت خود، بسیاری از رسوم ایران باستان، نظیر تاج‌گذاری و جشن‌هایی نظیر نوروز و مهرگان و نظایر آن را دوباره اشاعه دادند؛ البته تلاش برای کسب مشروعیت اجتماعی و سیاسی از طریق ایجاد پیوند با ساسانیان در حکومت سامانی نیز مشاهده می‌شود، اما این امر در آثار آل بویه نمود بسیار بیشتری دارد. آل بویه به قدری در تأثیرپذیری از هنر ساسانی پیش رفتند که گاهی تمیز دادن آثار آن‌ها از آثار ساسانیان مشکل است (شجاعی قادیکلایی و مراثی، ۱۳۹۷). در این دوره بسیاری از الهه‌های مورد تقدس دوره ساسانیان دارای اهمیت شدند و مجسمه‌هایی از آن‌ها توسط هنرمندان ساخته شد. در این میان، الهه آناهیتا نقش پررنگ‌تری دارد که به نظر می‌رسد، پیکرک یافت‌شده از محوطه آغچه‌ریش متعلق به الهه آناهیتا باشد (تصویر ۸).

► تصویر ۸. پیکرک سفالی لعابدار یافت‌شده از محوطه آغچه‌ریش (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 8. sculptor unearthed from Aghche Rish site (Authors, 2020).

- آثار سفالی

سفال‌های محوطه آغچه‌ریش را می‌توان به دو دسته سفال‌های بدون لعاب و لعابدار تقسیم‌بندی نمود؛ که در ادامه به هرکدام از آن‌ها پرداخته خواهد شد.

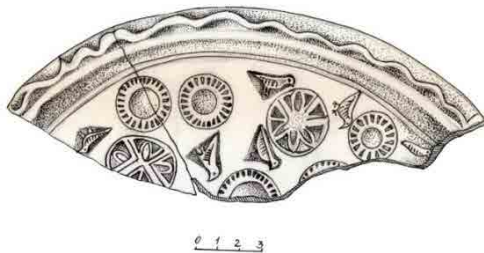
۱. سفالینه‌های بدون لعاب

این گونه به سفالینه‌هایی اطلاق می‌شود که سطح روبویی آن‌ها فاقد لعاب است. این ظروف چرخ‌ساز هستند و رنگ سطحی آن‌ها به رنگ قرمز و نخودی است. آمیزه آن‌ها از نوع کانی (شن، ماسه و درموردی میکا) را تشکیل داده است. بیشتر این سفالینه‌ها فاقد تزئین هستند، ولی بر روی تعدادی از آن‌ها با تکنیک نقش‌کنده، استامپی و یا برجسته، نقش ایجاد شده است. نقش‌مایه‌ها از نوع خطوط هندسی

(موازی، زیگزاگ و منحنی) می‌باشند (تصویر ۹). در تعداد دو نمونه از سفالینه‌ها، نقش استامپی با نقوش هندسی چندضلعی وجود دارد که قابل مقایسه با نقش مایه سنگ مزارات دوره ایلخانی می‌باشند (تصویر ۱۰). استفاده از قالب برای ساخت سفالینه‌های کاربردی، در دوره‌های تاریخی گسترش یافت؛ به طوری که پاره‌ای از ظروف لعابدار دوره اشکانی، داخل قالب‌های کنده‌کاری شده، فشرده و شکل می‌گرفت (وولف، ۱۳۷۲: ۱۲۷). این سبک تزئینی از تکنیک‌های رایج دوره ساسانی بود (Wilkinson, 1973؛ ذکاء و سمسار، ۱۳۵۷: ۱۴)، اما تولید این ظروف در دوره سلجوقی و در مراکزی مانند نیشابور به اوج خود رسید که میراثی از دوران اشکانی و ساسانی به شمار می‌رفت (دژمخوی، ۱۳۸۶: ۲۷). این تزئین از اوایل اسلام تا دوره ایلخانی مرسوم بوده، ولی اوج ترقی آن به دوره سلجوقی برمی‌گردد (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۱۱). فراوان‌ترین فرم سفالینه‌های بدون لعاب درپوش‌هایی با دسته‌های عمودی هستند که نمونه مشابه آن از جمهوری آذربایجان متعلق به قرون میانی اسلام یافت شده است (تصویر ۱۱).

۲. سفال‌های لعابدار

سفالینه‌های لعاب دار تک‌رنگ: بر روی سطح محوطه و هم‌چنین داخل لایه‌های فرهنگی ترانشه‌ها، تعدادی سفال با لعاب تک‌رنگ و فاقد نقش پیدا شد که با استفاده از لعاب سربی به رنگ‌های فیروزه‌ای، آبی، سبز و قهوه‌ای و یا ترکیبی از لعاب سربی و لعاب شفاف قلیایی تزئین شده‌اند. علاوه بر این، تعداد زیادی نیز سفالینه‌های لعابدار لاجوردی به همراه لعاب شفاف قلیایی نیز متعلق به دوره‌های ایلخانی و تیموری که در منطقه رواج داشته است، یافت شد (تصویر ۱۲). استفاده از لعاب‌هایی به رنگ فیروزه‌ای و سبز در منطقه رایج بوده است و به نظر می‌رسد از تولیدات محلی این منطقه باشند. سفالینه‌های لعابدار ساده تک‌رنگ تقریباً تمامی ویژگی‌های سفالینه‌های ساده بدون لعاب را دارند. بر روی برخی از سفالینه‌های این سبک، نقوش افزوده و کنده به شکل‌های ساده هندسی نیز دیده می‌شود. پیشینه ساخت سفال‌هایی از این نوع در ایران به دوره پارت برمی‌گردد (هرینگ، ۱۳۷۶: ۲۹) که در دوره ساسانی تداوم یافته است (کیانی، ۱۳۵۷: ۱۴۷). این نوع ظروف با رنگ‌هایی چون: لاجوردی، آبی، سبز، زرد، قهوه‌ای، سفید و بیشتر از همه با لعاب آبی یا فیروزه‌ای آرایش شده‌اند (نیک‌گفتار، ۱۳۹۱: ۲۰۵ و ۲۲۹). این نوع سفالینه‌ها در قرون اولیه و میانی اسلام، خصوصاً در غرب و شمال غرب ایران به وفور تولید شده است (تصویر ۱۳).

▲ تصویر ۹. سفال‌های بدون لعاب محوطه آغچه ریش (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 9. Unglazed potteries funded from Aghche Rish (Authors, 2020).

▲ تصویر ۱۰. سفالینه‌های بدون لعاب مربوط به قرون میانی اسلامی بلوچستان (موسوی حاجی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۲۶).

Fig. 10. Unglazed pottery, middle Islamic period, Baluchestan (Mousavihaji et al., 2013: 126).

تصویر ۱۱. سفالینه‌های ساده بدون لعاب با نقش استامپی مربوط به قرون میانی اسلام در جمهوری آذربایجان (Dostiyev, 2019: 96).

Fig. 11. Unglazed potteries with molded decoration, middle Islamic period funded from Azerbaijan (Dostayev, 2019: 96)

▲ تصویر ۱۲. سفالینه بدون لعاب با نقش مهری یافت‌شده از محوطه آغچه‌ریش (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 12. Unglazed pottery with molded decoration funded from Aghche Rish (Authors, 2020).

► تصویر ۱۳. سفال‌های با لعاب تک‌رنگ یافت‌شده از محوطه آغچه‌ریش (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 13. Simple glazed pottery funded from Aghche Rish (Authors, 2020).

► تصویر ۱۴. نمونه سفال‌های لعابدار تک‌رنگ منطقه همدان-غرب ایران (زارعی و شعبانی، ۱۳۹۸: ۱۱۵).

Fig. 14. Simple glazed potteries from Hamedan region-West of Iran (Zarei & Shabani, 2019: 115).

سفال با تکنیک نقاشی زیرلعاب: شاخص‌ترین سفال این دسته، سفال نوع

قلم-مشکی است؛ این گونه از سفالینه‌ها چرخ‌ساز بوده که تمامی این سفال‌ها با استفاده از خمیره سنگی ساخته و با استفاده از رنگ سیاه و درموارد نادر با استفاده از رنگ سبز بر روی زمینه فیروزه‌ای یا آبی تزئین شده‌اند و در انتها ظرف را با لعاب شفاف قلیایی پوشش داده‌اند (تصویر ۱۵). بیشتر تزئینات این ظروف با استفاده از الگوهای هندسی و گیاهی کار شده است، اما در بین آن‌ها استفاده از نقوش جانوری نیز دیده می‌شود (زارعی و شعبانی، ۱۳۹۸: ۱۱۶). این نوع سفالینه‌ها، سفالینه‌های غالب قرون اولیه و میانی اسلام در ایران و ماورالنهر به‌شمار می‌آیند (تصویر ۱۶).

سفال با تکنیک نقش‌کنده زیرلعاب: گونه شاخص شناسایی این دسته،

سفال اسگرافیتو است؛ این گونه، سفالینه‌هایی هستند با نقش‌کنده در گلابه که گسترده‌ترین تکنیک سفالگری این محوطه به‌شمار می‌آیند و به‌نظر می‌رسد از ویژگی‌های محلی نیز برخوردار است. این گونه تزئینی به دو صورت انجام شده است؛ در گونه اول، ابتدا سطح ظرف را با پوشش گلابه به‌رنگ‌های مختلف پوشانده و سپس نقوش خطی را بر روی آن کنده‌اند و در انتها سطح ظرف را با لعاب سربی شفاف پوشش داده‌اند. این گونه تزئینی گاهی اوقات با لعاب پاشیده نیز همراه شده است. در شیوه دوم که به شیوه «شانلوه» معروف است به‌جای کندن نقوش در گلابه، کناره‌های نقوش در گلابه را تراش داده‌اند؛ به‌صورتی که نقوش نیم‌برجسته به‌نظر می‌رسد. در هر صورت هر دو شیوه به‌نوعی جزو نقوش‌کنده در گلابه یا همان

تصویر ۱۵. سفالینه‌های نوع قلم‌مشکی یافت‌شده از محوطه آغچه‌ریش (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 15. Ghalam-Meshki type pottery unearthed from Aghche Rish site (Authors, 2020).

تصویر ۱۶. نمونه سفال‌های قلم‌مشکی جمهوری آذربایجان (Doštiyev, 2019: 96).

Fig. 16. Fig 16. Ghalam Meshki type pottery funded from Republic of Azerbaijan (Doštayev, 2019: 96).

اسگرافیتو محسوب می‌شوند. این ظروف با خمیره‌ای به‌رنگ نخودی تا قرمز ساخته شده‌اند. سفالینه‌ها چرخ‌سازند و گلابه رنگی تنها داخل ظروف را پوشانده است و بدنه خارجی ساده و فاقد هرگونه لعاب و آرایه تزئینی است؛ این ظروف با استفاده از اشکال خطی و ساده هندسی و در برخی موارد با نقوش گیاهی بر روی لعاب‌های سربی به رنگ‌های سفید، شیری، سبز، اخراپی و قهوه‌ای تزئین شده‌اند. شکل ظروف نیز تنها در کاسه‌ها و پیاله‌های کوچک و به‌ویژه انواع بشقاب خلاصه می‌شود. لعاب‌ها به رنگ‌های فیروزه‌ای و در مواردی قهوه‌ای هستند (تصویر ۱۷). این نوع سفالینه‌ها علاوه بر این‌که در بین سفالینه‌های نیشابور به‌وفور یافت می‌شود، در شمال غرب و غرب ایران نیز در همین دوره بسیار تولید شده است (تصویر ۱۸)؛ هم‌چنین این سفالینه‌ها در بیرون از مرزهای ایران در جمهوری آذربایجان نیز به‌دست آمده است (تصویر ۱۹).

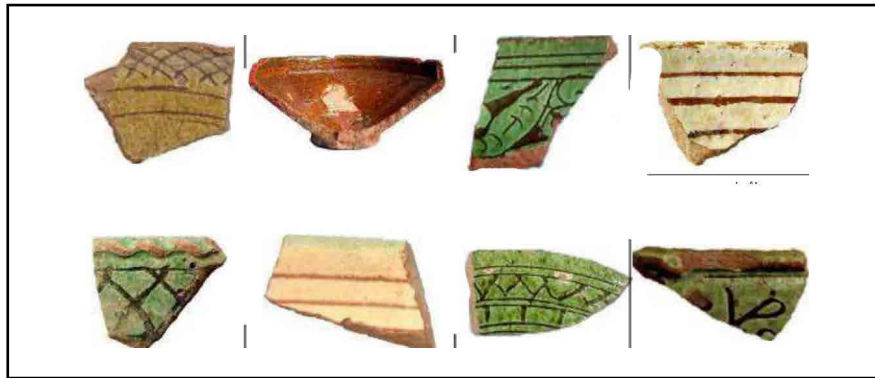
► تصویر ۱۷. سفالینه‌های نوع اسگرافیتو یافت‌شده از محوطه آغچه‌ریش (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 17. Sgraffito type pottery unearthed from Aghche Rish site (Authors, 2020).

► تصویر ۱۸. سفالینه‌های نوع اسگرافیتو یافت‌شده از منطقه همدان-غرب ایران (زارعی و شعبانی، ۱۳۹۸: ۱۱۵).

Fig. 18. Sgraffito type pottery funded from Hamedan region-West of Iran (Zarei and Shabani, 2029: 115).

► تصویر ۱۹. سفالینه‌های نوع اسگرافیتو یافت‌شده از جمهوری آذربایجان (Dostiyev, 2019: 96).

Fig. 19. Sgraffito type pottery funded from Republic of Azerbaijan (Dostiyev, 2019: 96)

نتیجه‌گیری

سلسله سالاریان یکی از حکومت‌های ایرانی در شمال غرب ایران بوده است که با وجود این‌که در منابع تاریخی به آن‌ها اشاره رفته است، ولی تاکنون در هیچ‌یک از کاوش‌های باستان‌شناسی آثاری از آن‌ها یافت نشده است. دلیل این امر، به عدم کفایت کاوش‌های باستان‌شناسی درخصوص محوطه‌های این دوره مربوط می‌شود. در این خصوص، محوطه‌ی آغچه‌ریش که در سال ۱۳۹۹ مورد کاوش باستان‌شناسی قرار گرفته، دارای آثار و شواهد باستان‌شناسی است که شواهد بسیار ارزشمندی از این دوره را در اختیار قرار می‌دهد؛ از جمله این آثار: سکه، شیشه، آثار معماری و سفال را می‌توان برشمرد. برخی از این آثار به صورت قطعی متعلق به این دوره هستند که سکه در این ردیف قرار می‌گیرد. برخی دیگر نیز از جمله آثار معماری، شیشه و سفال هستند که براساس مطالعات تکنیکی و گونه‌شناسی می‌توان درخصوص گاهنگاری آن‌ها بررسی‌های لازم را انجام داد. سفال‌های این محوطه به دو دسته سفال‌های بدون لعاب و سفال‌های لعابدار تقسیم‌بندی می‌شوند که از لحاظ گونه‌شناسی در ردیف سفال‌های قرون سوم تا ششم هجری قمری قرار می‌گیرند. بیشترین حجم این سفال‌ها سفال‌های با تکنیک اسگرافیتو هستند که این نوع سفالینه‌ها از سفال‌های رایج دوره سالاریان در شمال غرب ایران به حساب می‌آیند که در گستره وسیعی از قلمرو جغرافیایی از جمله شمال غرب ایران، ماوراء قفقاز، آناتولی و شرق روسیه یافت شده است.

کتابنامه

- افشار، محمدرضا، ۱۳۸۹، سالاریان (سالاریان) یا آل مسافر آذربایجان: اوضاع تاریخی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی. تهران: سروش هدایت.
- اتینگهاوزن، ریچارد؛ و گرابار، الگ، ۱۳۸۱، هنر و معماری اسلامی. ترجمه یعقوب آژند، تهران: سمت.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، ۱۳۵۸ ه.ق.، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم. جزء ۱۴ و ۱۵، الطبعة الولی، بیروت: دارصادر.
- ابن مسکویه، احمد بن محمد، ۱۳۶۹، تجارب المم. به کوشش: ابوالقاسم امامی، ترجمه علینقی منزوی، تهران: انتشارات توس.
- باسورث، کیلفورد دادموند، ۱۳۸۱، سلسله‌های اسلامی جدید: راهنمای گاهشماری و تبارشناسی. ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: باز.
- باغبان‌ماهر، سجاد، ۱۳۹۳، «کتیبه‌های اسلامی آذربایجان در سده‌های پنجم و ششم هجری». هنر (دانشگاه علم و فرهنگ)، ۱ (۲): ۲۳-۵۶.
- پارسی، حمیدرضا، ۱۳۹۳، «پویش شهر، شهرگرایی و شهرنشینی در قرون سوم تا پنجم هجری در ایران». نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، ۵: ۶۴-۴۷.
- پطروشفسکی، ایلیا پائولوویچ، ۱۳۵۹، تاریخ ایران-ایران در سده‌های میانه. ترجمه سیروس ایزدی و حسین تحویلی، تهران: انتشارات دنیا.
- پیگولوسکانان. و.؛ یاکوبفسکی، آ. ی.؛ پطروشفسکی، ای. پ.؛ و بلنیتسکی، آ.

- م.، ۱۳۴۸، هنر ایران. ترجمه کریم کشاورز، تهران: انتشارات پیام.
- پیرنیا، حسن؛ و اقبال‌آشتیانی، عباس، ۱۳۹۵، تاریخ ایران بعد از اسلام (از صدر اسلام تا انقراض قاجاریه). تهران: انتشارات پیر.
- حموی، یاقوت، ۱۹۹۵، معجم البلدان. ترجمه علی نقی منزوی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- حدود العالم من المشرق الی المغرب. (بی‌نا)، ۱۳۶۲، به‌کوشش: منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
- پی. ام. هولت؛ و آلمتون، ن. ک. س.، ۱۳۸۸، تاریخ اسلام. فصل اول: تجزیه خلافت اسلامی در خاور، ترجمه احمد آرام، تهران: مؤسسه انتشارات امیر کبیر.
- دژمخوی، مریم، ۱۳۸۶، «نظری اجمالی بر سفال قالب‌زده عصر سلجوقی». مجله باستان پژوه (نشریه هسته علمی باستان‌شناسی دانشگاه تهران)، ۹ (۱۵): ۲۷-۳۱.
- ذکاء، یحیی؛ و سمسار، محمدحسن، ۱۳۷۲، آثار هنری ایران. تهران: نخست وزیری.
- دادور، ابوالقاسم، و عادلوند، پدیده، ۱۳۹۴، «انتقال هنرهای صناعی سرزمین‌های اسلامی از قرن چهارم هجری قمری به اروپای غربی در قرن دهم میلادی». باغ نظر، ۳۲ (۱۲): ۱۳-۲۲.
- دیمز، اورلی، ۱۳۸۸، تندیس‌گری و شمایل‌نگاری در ایران پیش از اسلام. ترجمه علی اکبر وحدتی، نشر ماهی.
- ذوالفقاری، سارا؛ فیروزمندی شیره‌جینی، بهمن، ۱۳۹۴، «بررسی و معرفی پیکرک‌های انسانی اشکانی موجود در موزه آثار باستانی «لایدن» هلند». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۵ (۸): ۶۷-۷۸.
- رویگر، محمد، ۱۳۸۶، اقدامات سیاسی، فرهنگی، مذهبی و عمرانی عضدالدوله دیلمی (۳۷۲-۳۳۸ ه.ق.). استهبان: سته بان.
- زارعی، محمدابراهیم؛ و شعبانی، محمد، ۱۳۹۸، «بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفالینه‌های آغاز دوران اسلامی تا پایان دوره صفوی منطقه همدان». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۳ (۸): ۶۷-۸۷.
- رایس، دیوید تالبوت، ۱۳۷۵، هنر اسلامی. ترجمه ماه ملک بهار، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- رایس، دیوید تالبوت، ۱۳۸۴، هنر بیزانس. ترجمه رقیه بهزادی و ماندانا علیپور، تهران: قطره.
- سمیعان، امیر، ۱۳۹۱، آذربایجان در دوره سلجوقیان. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشا
- شاهمرادی، سید مسعود، ۱۳۹۵، «آل مسافر و تشیع در دیلم و آذربایجان در قرن چهارم هجری». تاریخ‌نامه خوارزمی، ۴ (۱۲): ۴۵-۶۷.
- شاهمرادی، سید مسعود، ۱۳۹۷، «تحولات سیاسی، اجتماعی و فرقه‌ای تشیع در آذربایجان (قرن ۷-۳ هجری)». رهیافت تاریخی، ۲۳: ۶۵-۹۴.

- شینجی، فوکایی، ۱۳۷۱، شیشه ایرانی. ترجمه آرمان شیشه‌گر، تهران: میراث فرهنگی.
- شجاعی قادیکلایی، حسین؛ و مرثی، محسن، ۱۳۹۷، «مطالعه نقوش سفال و منسوجات دوره سامانی و آل بویه در تطبیق با هنر ساسانی». نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ۲۳ (۱): ۷۳-۸۲.
- عرفان منش، جلیل، ۱۳۸۶، چلچراغ شیراز. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- فیض‌الله زاده، عبدالعلی، ۱۳۸۶، «احوال و اوضاع سیاسی، اجتماعی و ادبی در دوران آل بویه از دیدگاه مورخان و نویسندگان عرب». پژوهشنامه علوم انسانی، ۵۴: ۳۸۲-۳۶۱.
- فشاهی، محمدرضا، ۱۳۵۴ الف، از گات‌ها تا مشروطیت: گزارشی کوتاه از تحولات فکری و اجتماعی در جامعه فئودالی ایران. تهران: انتشارات گوتنبرگ.
- فشاهی، محمدرضا، ۱۳۵۴ ب، مقدمه‌ای بر سیر تفکر در قرون وسطی. تهران: انتشارات گوتنبرگ.
- فقیهی، علی اصغر، ۱۳۴۷، شاهنشاهی عضدالدوله. قم: اسماعیلیان.
- قانع‌زوارق، علی، ۱۳۹۴، آذربایجان (در قرون اولیه اسلامی). تهران: منشور سمیر.
- کیانی، محمدیوسف، ۱۳۵۷، سفال ایرانی، بررسی سفالینه‌های ایرانی مجموعه نخست وزیری، تهران: نخست وزیری.
- کریمی، فاطمه؛ و کیانی، محمدیوسف، ۱۳۶۴، هنر سفالگری در دوره اسلامی. تهران: مرکز باستان‌شناسی ایران.
- کسروی، احمد، ۱۳۰۷، شهریاران گمنام. تهران: بی‌نا.
- مقدسی، شمس‌الدین، ۱۹۰۶ م. «احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم». لیدن: مطبعة بریل.
- متز، آدام، ۱۳۶۴، «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری (رنسانس اسلامی)». ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگوزلو، تهران: امیرکبیر.
- محمدزاده یانجی، مهناز؛ و چنانه، مهسا، ۱۳۹۳، «مطالعه شکل و روش ساخت آثار آبگینه جرجان، سده سوم تا ششم هجری». نشریه جلوه هنر، ۱۱: ۸۱-۶۵.
- مرتضایی، محمد، ۱۳۸۱، فصل اول کاوش‌های باستان‌شناسی جرجان. تهران: معاونت پژوهشی پژوهشکده باستان‌شناسی.
- نیک‌گفتار، احمد، ۱۳۹۱، «گزارش فصل پنجم شهر تاریخی بلقیس اسفراین». آرشیو پایگاه شهر بلقیس، اسفراین (منتشر نشده).
- وولف، هانس، ۱۳۷۲، صنایع دستی کهن ایران. مترجم: سیروس ابراهیم‌زاده، تهران: آموزش انقلاب اسلامی.
- هروی، جواد، ۱۳۸۵، «دیلمان و امیران دیلمی در روزگار اقتدار سامانیان». پژوهشنامه تاریخ، ۲: ۱۴۷-۱۳۵.
- همدانی، محمدبن عبدالملک، ۱۹۶۱ م. تکمله تاریخ طبری. جلد ۱، بیروت: مطبعة کاتولیکیه.

- همدانی، ابن فقیه، ۱۳۶۵، البلدان. ترجمه محمد رضا حکیمی، تهران: بنیاد فرهنگی ایران.
- هرینگ، ارنی، ۱۳۷۶، سفال ایران در دوره اشکانی. ترجمه حمیده چوبک، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- Afshar, M. R., 2010, *Salarian or Al Mosafir: the historical, political, social and cultural conditions*. Tehran: Soroush Hedayat [In Persian].

- Basurth, K. D., 2002, *New Islamic densities, chronology guidance*. translated by: Freidoun Badrei [In Persian].

- Baghban Maher, S., 2014, "Islamic Azerbaijan Inscriptions in five and six decades". *Honar*, 1(2): 19-31. [In Persian].

- Dadvar, A. & Adelvand, P., 2015, "Exchange of Islamic artworks to the west Uruapan in the 10th Ad". *Bagh Nazar*, 32(12): 120-130. [In Persian].

- Dejham Khoy, 2007, "Saljuk period molded pottery". *Bastan Pajhough Journal*, 9 (15): 27-31. [In Persian].

- Etinghavzen, R. & Grabar, O., 2002, *Islamic Art and Architecture*. Translated by: Yaghoub Ajhand, Tehran: Samt [In Persian].

- ErfanManesh, J., 2007, *Chelcheragh Shiraz*. Mashhad: Islamic study institution.

- Fehrevavi, G., 2000, *Ceramics of the Islamic world*. in the Tareq Rajab Museum. London, New York, I. B Tauris.

- Faghihi, A. A., 1968, *Azdoldolah kingdom*. Ghom: Esmailian. [In Persian].

- Fashahi, M. R., 1975, *From Gata to Mashrotiat, small report of Iranian social think revolution in Feudal social*. Tehran: Gutenberg. [In Persian].

- Feyzolahzadeh, A. A., 2007, "Political, social, literature in the Al Buye period based on historian and arab writes". *Oloume Ensani study*, 54: 361-382. [In Persian].

- Fehrevavi, G., 2000, *Ceramics of the Islamic world*. in the Tareq Rajab Museum. London, New York, I. B Tauris. [In Persian].

- Gheni Zavaragh, A., 2015, *Azerbaijan in the early Islamic period*. Tehran: Manshour Samir. [In Persian].

- Hamedani, I- F., 1997, *Alboldan*. translated by: Mohammadreza Hakimi, Tehran: Bonyad Farhangi [In Persian].

- Hamedani, M. I- A., 1961, *Tarikh Tabari*. 1, Matba Katolikiye, Beyrout. [In Persian].

- Hering, E., 1997, *Iranian pottery in the Ashkanid period*. translated by:

- Hamideh Choubak, Tehran: Heritage organization. [In Persian].
- Hervi, J., 2006, "Deylamian and deylamid kings at Samanid period". *Historical study*, 2: 135-147. [In Persian].
  - *Hdoud Ol Alam Men Al Mashergh Ale Al Maghreb*. (unknown writer), 1983, gathered by: Manouchehr Stoudeh, Tehran: Tahoury [In Persian].
  - Hamavi, Y., 1995, *Mojamo Ol Boldan*. translated by: Ali Naghi Monzavi, Tehran: Heritage Institute. [In Persian].
  - Ibn Maskouya, A. I-M., 1990, *Tajareb Ol Mam*. gathered by: Abolghasem Imami, Translated By: Alingholi Monzavi, Tehran:, Tous [In Persian].
  - Ibn Jouzi, A. I- A., 1979, *Almontazam Fi Tarikh Almoulouk Valmom*. 14-15, Beyrout [In Persian].
  - Kasravi, A., *Iranian History*. Tehran: Bitā (in persion)
  - Karimi, F. & Kiyani, M. Y., 1985, *Pottery art in the Islamic period*. Tehran: Iranian Archaeology center. [In Persian].
  - Kiyani, M. Y., 1978, *Iranian pottery, the study of Iranian ceramics in the Nakhst Vaziri collection*. Tehran: Nakhost Vaziri [In Persian].
  - Mortezaei, M., 2002, *First session of Jorjan Archaeological excavation*. Tehran: archaeological study institution. [In Persian].
  - Maghdasi, Sh. A., 1906, *Ahsan Ol Taghasim Fi Marefat Ol Aghalim*. Lidān: Matba Brill [In Persian].
  - Mohammadzadeh Yanji, M. & Chenaneh, M., 2014, "Study the Jorjan Glass making method, third to sixth decades". *Jelve Honar Journal*, 11: 81-65. [In Persian].
  - Matz, A., 1985, *Islamic civilization in the forth century*. translated by: Alireza Zekavati, Tehran: AmirKabir. [In Persian].
  - Nik Goftar, A., 2012, *Archaeological report of fifth session of Belgheys excavation*. Don't published. [In Persian].
  - Pirniya, H. & Eghbal Ashtiani, A., 2016, *Iranian History after Islam*. Tehran: Par publication [In Persian].
  - Pegloskaya, N.; Yakubfsky, V.; Petrofsky, I. & Belnisky, A., 1969, *Iranian Art*. translated by: Karim Keshavrz, Tehran: Payam publication [In Persian].
  - Petrofsky, I. P., 1980, *Iranian History- in the middle ages*. translated by: Sirous Izadi and Hosein Tahavoli, Donya publication, Tehran [In Persian].
  - Parsi, H. R., 2014, "Iranian civilization and urbanism in the three and five decades". *Fine art Journal*, 19: 64-47. [In Persian].
  - Rais, D. T., 2005, *Bizantian Art*. translated by: Roghaye Behzadi and

Mandana Alipour, Tehran: Moghufat Mahmoud Afshar Institution. [In Persian].

- Rais, D. T., 1996, *Islamic Art*. translated by: Mah Malek Bahar, Tehran: Elmi Farhangi publication [In Persian].

- Rougar, M., ???, *Azdodolah Deylami political*. cultural, religious and structural activities, Estahban: Sateban [In Persian].

- Shojai Ghadikolayi, H. & Maraci, M., 2018, "The study of Al Buoyed and Samanid pottery and textile in related to Satanic Art". *Fine Art Journal*, 23(1): 82-73.

- Shinji, F., 1992, *Iranian Glass*. translated by: Arman Shishegar, Tehran: Miras Farhangi. [In Persian].

- Shahmoradi, S. M., 2018, "Shite political and social movment in Azerbaijan". *Rahyافت Tarikhi*, 23: 65-94[In Persian].

- Shahmoradi, S. M., 2016, "Al Mosafer and Shite in the Deylam and Azerbaijan in the fourth century". *Kharazmi Historical*, 4 (12): 87-98. [In Persian].

- Samiyan, A.r, 2002, *Azerbaijan in the Seljuc period*. Tehran: Moghufat Mahmoud Afshar Institution. [In Persian].

- Wolf, H., 1993, *Iranian old Handcrafts*. translated by: sirous Ebrahimzadeh, Tehran: Enghelab Eslami [In Persian].

- Zarei, M. E. & Shabani, M., 2019, "Survey and typology analyze of early to late Safavid period in Hamedan region". *Journal of Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh (Parseh Journal of Archaeological Studies)*, 8: 32-45. [In Persian].

- Zolfaghari, S. & Firouzmandi, B., 2015, "Introduce of Ashkanid human status at Lidan Museum". *Iranian ancient study*, 8(5): 67-78. [In Persian].

- Zoka, Y. & Semsar, M. H., 1993, *Iranian artworks*. Tehra: Nakhost Vaziri [In Persian].